

Vrij zijn betekent willen wat je wilt

Hersenonderzoek zou aantonen dat de vrije wil niet bestaat. Veel te kort door de bocht, vindt hoogleraar cognitiefilosofie Marc Slors. Er blijft wel degelijk ruimte voor de vrije wil – als we maar anders gaan denken over ons zelf. Een interview.

Marjan Slob

“Grappig: uit mezelf begin ik eigenlijk nooit over de vrije wil, maar ik praat er toch veel over omdat zoveel mensen er naar vragen. Studenten, publiek dat op een lezing afkomt, nu jij weer. Het onderwerp leeft kennelijk enorm.” De jonge Nijmeegse hoogleraar cognitiefilosofie Marc Slors snapt het ergens ook wel. Volgens hem houdt het gros van de mensen er een onuitgesproken aanname op na, namelijk dat de vrije wil betekent dat je bewustzijn je gedrag bepaalt. Ook hersenwetenschappers gaan daar impliciet van uit. Nu deze wetenschappers kunnen aantonen dat tal van beslissingen die mensen nemen onbewust tot stand komen, worden we onrustig; die beslissingen kunnen dus niet uit vrije wil genomen zijn!

“De consternatie ontstaat”, zegt Slors in zijn werkkamer op de zestiende verdieping van de Erasmustoren, “omdat we er rond vrije wil een begripsmatige warboel van maken.” Er lopen in de westerse traditie volgens hem twee voorwaarden voor vrije wil door elkaar, die los van elkaar staan. Om te kunnen bogen op een vrije wil moet een mens, zo wil die traditie, voor zijn of haar gedrag kunnen kiezen. Dus als je onderbeen opveert na een welgemikte tik onder je knieschijf is dat geen vrije handeling, want je hebt niets te willen – je reactie op die impuls ligt vast. Nu is dit een simpel voorbeeld, maar het zou kunnen dat *al* ons gedrag goed beschouwd de onvermijdelijke uitkomst is van externe impulsen. Als we alle impulsen waaraan we blootstaan zouden kennen, dan zouden we menselijk gedrag wel degelijk kunnen voorspellen, zo geloven sommige wetenschappers. In de praktijk is zo’n berekening ongetwijfeld te complex, maar dat doet niets af aan het principe. Zo’n kijk op de wereld heeft geen plek voor de vrije wil; al ons gedrag ligt immers vast, is met andere woorden gedetermineerd.

Filosofen discussiëren al eeuwenlang over de houdbaarheid van dit standpunt. Tegenwoordig zijn verreweg de meeste vakfilosofen, waaronder Slors, overtuigde *compatibilisten*: zij denken dat determinisme en vrije wil te verzoenen zijn en verschillen alleen in de manier waarop we ons dat precies moeten voorstellen. De meeste hersenwetenschappers en psychologen mengen zich niet in

deze behoorlijke technische theoretische discussies. Slors: “Ze besteden hun tijd aan het verrichten van empirisch onderzoek.”

De vraag of wij mensen de vrijheid hebben om ander gedrag te vertonen dan we laten zien is dus eeuwenoud en houdt in de praktijk alleen een handjevol filosofen uit de slaap. Het is volgens Slors dan ook niet aannemelijk dat deze kwestie de hedendaagse consternatie rond de vrije wil voedt. Het moderne onbehagen heeft eerder te maken met twijfels of ons gedrag wel echt *van ons* is. Want dat is de tweede voorwaarde aan vrij gedrag: om van vrij gedrag te kunnen spreken, moet jij het zelf zijn die controle hebt over de keuzes die je maakt. Slors: “Die eis komt erop neer dat je bewust moet kiezen om vandaag jam op je brood te smeren. Zo’n beslissing mag dus niet zomaar, zonder jouw supervisie, uit je onbewuste opborrelen. En daar zit een probleem, want hersenonderzoek geeft juist aan dat veel van onze keuzes onbewust tot stand komen.”

Volgens Slors is die koppeling tussen bewustzijn en het zelf echter helemaal niet zo onvermijdelijk als zij zich voordoet. Dat blijkt eigenlijk al zodra je je eigen alledaagse ervaringen serieus neemt. “Stel: je loopt in het bos, ziet daar een eekhoortje klem zitten onder een dikke tak, en tilt die tak op om het diertje te bevrijden. Hoe moet je begrijpen wat daar precies gebeurt? Volgens mij denk je niet: ‘Ik ben iemand die van dieren houdt. Dit dier zit bekneld. Ergo: ik moet het nu gaan bevrijden’. Zo’n soort redenering zou je verwachten als de visie klopt dat jouw zelf steeds maar bewust beslissingen neemt, maar in de praktijk heb je dat eekhoortje al bevrijd voordat je er aan toe bent gekomen om na te denken. Net zoals ik hier nu met jou praat en luister naar de woorden die uit mijn mond komen. Ik kan haast met verbazing denken: ‘Ja, klopt, zo denk ik er over’. Ik kan mezelf trouwens ook corrigeren en zeggen: ‘Wacht, dat zeg ik nu wel, maar dat vind ik eigenlijk niet’. Ik praat al denkende en denk al pratende.”

Slors bedoelt maar: handelen zonder dat je van tevoren goed weet wat je precies gaat doen is mensen heel vertrouwd. Een jazzmuzikant merkt wel welke noten er gaan klinken; Arjen Robben dribbelt langs zijn tegenstander zonder bewust te plannen hoe hij zijn voeten zal zetten. “Je kunt praten, muziek maken, sporten, zonder vooraf bewuste beslissingen te maken die vervolgens je spieren in actie zetten. Dat gaat echt buiten je bewustzijn om. Je ramt het eruit. Maar -en dat is de crux- dat maakt het niet minder tot jouw gedrag. We zeggen zelfs: ‘typisch een solo van Coltrane, typisch een Robben-doelpunt.’ Dus in de praktijk nemen we het niet zo nauw met de eis dat er bewuste beslissingen aan een handeling vooraf moeten gaan om echt zelf te handelen en dus van vrije wil te kunnen spreken. We hoeven dan ook niet zo van streek te raken als de wetenschap aan dat verband tornt.”

Niet dat onze intuïtie ons helemaal bedriegt: bewustzijn heeft volgens Slors wel degelijk te maken met vrij gedrag. Zo zijn bewuste beslissingen bijvoorbeeld belangrijk om in te gaan tegen je eigen impulsen. Als een roker niet de bewuste beslissing neemt om te stoppen met roken, gaat hij gewoon door. Slors: “Bewustzijn van die beslissing om te stoppen is typisch nodig om zo’n beslissing ook echt in te laten dalen. Je wilt je jouw beslissing eigen maken, tegen je eigen neigingen in. Dat lukt alleen maar via de route van het bewustzijn. Je zult bewust moeten besluiten dat je geen roker meer wilt zijn. Als je dat besluit volhoudt, ben je ook geen roker meer. Dan heeft je vrije wil gezegevierd.”

Dit voorbeeld van de roker geeft Slors te denken. Zo is het soort bewustzijn dat er voor de vrije wil toe doet kennelijk uitgesmeerd over de tijd. “Vrije wil hangt samen met een langzaam groeiend programma van waarden en inzichten waaraan jij je bewust verbindt en dat je toekomstige gedrag gaat sturen.” Als je je bewuste beslissingen serieus genoeg neemt, gaan die je zelf vormen – je wordt van een roker een niet-roker. En dat leert ons weer iets over dat zelf: dat moeten we niet begrijpen als een soort onvervreembare kern ergens binnen in ons, maar eerder als een soort levensproject. Slors: “Het zelf is een verzamelwoord voor de plannen, verlangens, opvattingen en waarden waar je echt achter staat. Je bent bijvoorbeeld in de loop van je leven dieren op een bepaalde manier gaan zien, en die visie op dieren gaat werken als een soort programma. Als je dan een beknelde eekhoorn in het bos tegenkomt, hoef je niet na te denken: natuurlijk bevrijd je een dier in nood! Zo ben jij.” Je staat in dat bos dus niet bewust te wikken en te wegen terwijl je naar dat eekhoorntje kijkt. Je loopt geen eindeloze beslisbomen na voordat je tot actie overgaat. Nee, je gedrag vloeit als vanzelfsprekend voort uit een globaal programma dat bij jou past. “Veel impulsieve, onbewuste beslissingen zijn terug te voeren op een beeld dat je hebt van jezelf. Dat globale programma, waarin de waarden en overtuigingen zijn verdisconteerd die je je bewust hebt toegeëigend, dat is je zelf.”

Grappig gevolg van dit zelfbeeld is wel, glimt Slors, dat je moet kunnen uitleggen waarom je doet wat je doet. “Als iemand jou vraagt: ‘Waarom bevrijd je die eekhoorn?’, dan moet je kunnen zeggen: ‘Omdat ik voor de dieren ga!’, of ‘Dat beestje lijdt pijn’, of iets dergelijks. Welke verklaring je geeft doet er niet eens zoveel toe, het gaat erom dat als je helemaal *geen* verklaring kunt geven, je in feite niet uit vrije wil hebt gehandeld. Breder: als je jezelf niet kunt uitdrukken - of dat nu in woorden is, in muziek, of in de dribbelpasjes die je je eigen hebt gemaakt - dan kun je eigenlijk niet spreken van *persoonlijke* handelingen. En dan heb je in mijn visie dus ook geen vrije wil en geen zelf. Ik weet: dat is een grote uitspraak en ik moet er nog aan werken om die hard te maken. Maar dat is mijn intuïtie.”

Onbewust beslissen

Veel menselijk gedrag vloeit voort uit beslissingen waarvan we ons niet bewust zijn. Dat blijkt zodra

hersenwetenschappers hun proefpersonen taakjes laten uitvoeren in hersenscanners. Deze experimenten zijn brandstof voor de idee dat de vrije wil een illusie is.

Het meest spraakmakende experiment stamt al uit de jaren 1980 en is van Benjamin Libet. Libet vroeg proefpersonen om naar een soort veilingklok te kijken en binnen een bepaald tijdsvak op een knopje te drukken waardoor de wijzer zou stoppen. Hij liet hen vrij in het precieze moment van drukken. Libet vroeg zijn proefpersonen ook om te rapporteren wanneer ze *besloten* om daadwerkelijk te drukken. Wat bleek: enkele honderden milliseconden vóór het moment waarop zij zich gewaarwerden van hun besluit was in de hersenen al te zien dat ze zouden gaan drukken. De handeling ging hier dus aan het bewuste besluit vooraf. Dit experiment is talloze malen verfijnd en herhaald, bijvoorbeeld door de toonaangevende Amerikaanse psycholoog Daniel Wegner, die een overzicht geeft van de resultaten in zijn boek *De illusie van de bewuste wil*. Wegners collega Ap Dijksterhuis scoorde in Nederland met *Het slimme onbewuste*.

René Descartes en John Locke

De link tussen bewustzijn en het zelf is heel sterk in het westerse denken. De vader van de moderne filosofie, René Descartes, kwam in 1637 al mediterend tot zijn beroemde *cogito ergo sum*: 'Ik denk, en daarom besta ik'. Dit *cogito* is niet alleen de bodem waarop de cartesische twijfel tot rust komt, maar legt impliciet ook een sterk verband tussen denken, weten dat je denkt, en het ik.

In *An Essay Concerning Human Understanding* (1689) werkt de Britse filosoof John Locke de idee uit dat bewustzijn nodig is om een zelf te hebben. Om waarlijk van een zelf te spreken moet je je volgens Locke herhaaldelijk met jezelf identificeren, en moet je je er bovendien *bewust* van zijn dat je dat doet. Locke maakt het zelf hier dus logisch afhankelijk van bewustzijn. Lockes opvatting van het zelf heeft veel invloed gehad op de westerse cultuur; als het over het zelf gaat, beginnen we eigenlijk allemaal als onbewuste volgers van Locke. Wij hebben dus de sterke neiging om te denken dat bewustzijn nodig is om een zelf te hebben. Vandaar dat het gegeven dat we vaak onbewust beslissingen nemen voor ons zo bevreedend en bedreigend is. Immers: zonder bewustzijn heb je geen zelf (denken we als naïeve Lockeanen), dus is zo'n beslissing dan nog wel *jouw* beslissing?